

УДК 093: 930:94(477+100)"1914/1918"

ЛОЗИНСЬКИЙ

Андрій Федорович,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін та
соціальної роботи Львівського державного
університету безпеки життєдіяльності,

lozynskiy@gmail.com

(м. Львів)

МІСЦЕ І РОЛЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПИТАНЬ «УКРАЇНЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Вивчення проблеми «Українці в роки Першої світової війни» ґрунтується на використанні різних видів історичних джерел, що відрізняються за складом, походженням, об'ємом матеріалу, ступенем достовірності й адекватного відображення подій.

В статті проведено аналіз опублікованих документів і матеріалів з вітчизняних та зарубіжних архівів; мемуарів, щоденників, листів державних та військових діячів, які мали безпосереднє відношення до прийняття рішень з питань військового керівництва напередодні і в роки війни; спогадів учасників військових боїв та очевидців тих подій, зокрема, українських військовослужбовців; матеріалів періодичних видань і довідкової літератури; друкованих статистичних відомостей про діяльність різного роду місцевих громадських організацій та благодійних товариств, що надавали соціальну допомогу хворим і пораненим фронтовикам на території України та ін.

Проаналізовані джерела дають можливість достовірно й об'єктивно охарактеризувати участь українців у головних подіях Першої світової війни та по-новому підійти до вивчення багатьох аспектів цієї проблеми.

***Ключові слова:** Перша світова війна, українці, опубліковані документи і матеріали, архіви, мемуари, щоденники, листи, спогади, періодичні видання, статистичні відомості, довідкова література, достовірність і адекватність відображення подій.*

**PLACE AND ROLE OF PUBLISHED DOCUMENTS AND MATERIALS IN
THE INVESTIGATION OF THE ISSUES «UKRAINIANS DURING THE
FIRST WORLD WAR»**

The study of the problem «Ukrainians during the First World War» is based on the use of different types of historical sources, which differ in composition, origin, volume of material, degree of reliability and adequate representation of events.

The article analyzes the published documents and materials of local and foreign archives; memoirs, diaries, letters written by government and military figures who were directly related to decision-making on military leadership before and during the war; recollections of participants in military battles and witnesses of those events, including Ukrainian soldiers; materials of periodicals and reference literature; published statistical data about different types of activities of local community organizations and charitable societies that provided social assistance to the sick and wounded veterans on the territory of Ukraine, etc.

Analyzed sources give an opportunity to reliably and objectively characterize participation of Ukrainians in the main events of the First World War and to approach to the study of many aspects of this problem in a new way.

Key words: *the First World War, Ukrainians, published documents and materials, archives, memoirs, diaries, letters, recollections, periodicals, statistical data, reference literature, reliability and adequacy of representation of events.*

МЕСТО И РОЛЬ ОПУБЛИКОВАННЫХ ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ В ИССЛЕДОВАНИИ ВОПРОСОВ «УКРАИНЦЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ»

Изучение проблемы «Украинцы в годы Первой мировой войны» основывается на использовании различных видов исторических источников, отличающихся по составу, происхождению, объемом материала, степенью достоверности и адекватного отражения событий.

В статье проведен анализ опубликованных документов и материалов из отечественных и зарубежных архивов; мемуаров, дневников, писем государственных и военных деятелей, которые имели непосредственное отношение к принятию решений по вопросам военного руководства накануне и в годы войны; воспоминаний участников военных сражений и очевидцев тех событий, в частности, украинских военнослужащих; материалов периодических изданий и справочной литературы; печатных статистических сведений о деятельности различного рода местных общественных организаций и благотворительных обществ, оказывающих социальную помощь больным и раненым фронтовикам на территории Украины и др.

Проанализированные источники дают возможность достоверно и объективно охарактеризовать участие украинцев в главных событиях Первой мировой войны, и по-новому подойти к изучению многих аспектов этой проблемы.

Ключевые слова: *Первая мировая война, украинцы, опубликованные документы и материалы, архивы, мемуары, дневники, письма, воспоминания, периодические издания, статистические сведения, справочная литература, достоверность и адекватность отражения событий.*

Розробка проблем джерелознавства сьогодні є необхідною умовою для пізнання будь-якого історичного факту. Без вивчення джерел та їх джерелознавчого аналізу не обходиться жодне дослідження [11, с. 7]. Особливе значення набуває пошук, систематизація і аналіз опублікованих джерел з питань участі українців у Першій світовій війні. Це допомагає глибше і неупереджено досягнути сутність та значення українського контексту в процесі реконструкції подій під час глобального збройного конфлікту, що розвивався в Європі у 1914–1918 рр.

Серед праць, присвячених аналізу джерел історії Першої світової війни, насамперед, слід відзначити колективну монографію вчених Інституту історії України Національної академії наук України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень», що вийшла в світ у 2015 р. [3]. Слід зауважити, що це видання не ставить крапку в джерелознавчих дослідженнях зазначеної проблеми, а є лише одним із перших кроків у цьому напрямі.

Метою статті є аналіз опублікованих документів і матеріалів, що містять важливі джерела про діяльність українців в роки Першої світової війни.

Дослідження проблеми «Українці в роки Першої світової війни» ґрунтується на використанні різних видів історичних джерел, що відрізняються за складом, походженням, об'ємом матеріалу, ступенем достовірності й адекватного відображення подій.

З опублікованих документів і матеріалів можна виділити підготовлений Т. Горникевичем чотирьохтомник «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922» присвячений воєнним подіям в Україні, виданий Центром Східноєвропейських досліджень імені В. Липинського у Філадельфії (США) [20]. У збірнику на основі документів з австрійських архівів вміщено матеріали урядових інституцій Австро-Угорщини про участь українців в боротьбі за відновлення самостійності, ставлення урядів Центральних держав до “Союзу визволення України”, політику Відня і Берліна щодо українських земель загалом та ін.

Документи про генезу, ідеологічні програми, організаційні засади та діяльність українських політичних партій наприкінці XIX – початку XX ст.,

частково опубліковані у збірниках: «Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті», «Українська Центральна Рада: документи і матеріали», «Джерела з історії Української революції 1917–1921 років» та ін. Однак, вони носять фрагментарний характер. Дані матеріали мають певний відбиток суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і постатей, а відтак потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

Певне значення для вивчення досліджуваної проблеми мають опубліковані російські збірники документів: «Мировые войны XX века» [12], де подаються матеріали, що розкривають головні події на фронтах Першої світової війни та вплив війни на внутрішнє становище країн-учасниць; «Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны» [17]; «Варшавско-Ивангородская операция», «Горлицкая операция», «Галицийская операция», «Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года», «Из истории Карпатской операции 1915 года» та ін. [10]. В розміщених у цих збірниках документах і матеріалах подається докладний аналіз бойових дій, в яких приймали участь українські військовослужбовці, розкривається співвідношення сил воюючих сторін, здійснюється опис тактичних особливостей боїв на різних ділянках російського фронту та ін. Зокрема, в збірнику документів «Галицийская операция» досить докладно реконструюються події за участю українців у найбільшій військовій кампанії 1914 року – Галицькій битві (серпень-вересень); а збірник документів «Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года» є одним з найбільш достовірних джерел, де описуються нюанси підготовки і здійснення Брусіловського наступу.

Різні аспекти військово-політичних подій в Буковині: цілі війни, призов до армії, наступи і відступи супротивників, дипломатична боротьба навколо Буковини, загарбницькі наміри Російської імперії, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення відображаються у документах збірника «Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр.» [1].

Значну наукову цінність мають опубліковані документи закордонних та вітчизняних архівів. Зокрема, у матеріалах Австрійського державного архіву

(Österreichische Staatsarchiv) відображена політика австро-угорського уряду щодо “українського питання” під час війни. Опубліковані матеріали з україніки є в архівах і бібліотеках Німеччини. Їх аналіз міститься у ряді опублікованих джерел, що підготували Д. Бурім, О. Кураєв, Ю. Мицик, Т. Себта [2; 8; 16]. Чимало цікавої інформації про діяльність українських збройних формувань міститься в опублікованих матеріалах із Центрального Військового архіву Польщі. Певну цінність складають матеріали військового музею у Вінніпезі (Канада). У фондах науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Івано-Франківської області зберігається ряд упорядкованих у 20-30-х роках ХХ ст. документів, серед яких можна виділити «Список жерел до історії Української визвольної війни 1914–1921 рр.», що містить матеріали з історії легіону УСС. В електронній колекції Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «eScriptorium: електронний архів рідкісних книг і рукописів для науки і освіти» є повнотекстові ресурси книг про Першу світову війну та участь в ній українців [5].

Важливим доповненням до архівних матеріалів є мемуари, щоденники і листи державних та військових діячів, які мали безпосереднє відношення до прийняття рішень з питань військового керівництва напередодні і в роки Першої світової війни. Серед мемуарів, перш за все, слід відзначити праці військових та державних діячів, які залишили свої спогади про війну: головнокомандувача французької армії у 1914–1916 рр., маршала Франції Жозефа Жоффра; начальника французького Генерального штабу у 1917 р. та голови Військового комітету союзників у 1918 р., маршала Франції Фердинанда Фоша; російського Верховного головнокомандувача у травні-липні 1917 р. та командувача Південно-Західним фронтом у 1916 р., генерала Алексея Брусілова (описав бойові дії російської армії за участю українських військовослужбовців на Східному фронті); військового міністра у 1913–1914 рр. та начальника Генерального штабу Німецької імперії у 1914–1916 рр., генерала Еріка фон Фалькенгайна; британського військово-морського міністра у 1911–1915 рр. та міністра військового постачання у 1917–1918 рр. Вінстона Черчилля; прем’єр-

міністра Великої Британії у 1916–1922 рр. Девіда Ллойд Джорджа (творця Версальського мирного договору, де були підведені політичні підсумки Першої світової війни); міністра закордонних справ Австро-Угорщини у 1916–1918 рр., графа Отткара Черніна та ін.

Цікава інформація щодо характеристики та складу збройних сил учасників воєнного протистояння, де приймали участь і українські військовослужбовці, міститься у працях: командувача Східним фронтом у 1914–1916 рр. та керівника німецького Генерального штабу у 1916–1918 рр., генерал-фельдмаршала Пауля фон Гінденбурга; керівника штабу Східного фронту у 1914–1916 рр., німецького генерал-полковника Еріха Людендорфа; начальника штабу Головнокомандувача Східним фронтом, німецького генерал-майора Макса Гофмана; полковника австро-угорського Генерального штабу Максиміліана Ронге; командувача німецького військово-морського флоту, адмірала Альфреда фон Тірпіца; британського військового аташе, генерал-майора Альфреда Нокса та ін.

Джерелом вивчення досліджуваної проблеми є і спогади безпосередніх учасників військових боїв на фронтах Першої світової війни та очевидців тих подій: російських воєначальників Андрія Снесарева і Владіміра Нікольського, офіцера Александра Белого, військового діяча Дмитрія Фурманова, поета Ніколая Гумільова, американського публіциста Джона Ріда та ін. Об'єднує ці мемуари ґрунтовність викладу фактичного матеріалу, наявність узагальнюючих оцінок авторів і, водночас, значна упередженість, адже вони відображають власну точку зору на хід і підсумки воєнного протистояння між противниками.

Значним доповненням до архівних матеріалів є спогади українських військовослужбовців, учасників тих подій, опубліковані в тогочасній періодиці або в окремих виданнях. Зокрема, джерелом для вивчення участі українців у складі австро-угорської армії на фронтах війни є спомини січових стрільців Івана Андруха, Михайла Галущинського, Романа Дашкевича (псевдонім Роман Давний), Осипа Думіна (псевдонім Антін Крезуб), Осипа Демчука, Мирона Заклинського, Романа Купчинського, Василя Кучабського (псевдонім Бой),

Левка Лепкого, Осипа Назарука, Степана Ріпецького, Миколи Уग्रина-Безгрішного та ін., що вирізняються ґрунтовністю й системністю викладу матеріалу. Важливі матеріали про бойові дії та побут військовослужбовців містяться у спогадах січових стрільців «За волю України: історичний збірник». Помітне місце займають спомини учасника війни у складі російської армії, уродженця Канівського повіту Київської губернії Олексія Варавви (псевдоніми Олекса Кобець, Олексій Воронин) «Записки полоненого» та ін.

Залучення мемуарної літератури дає змогу виявити чимало цікавих фактів й відчутти психологічні мотиви, якими керувалися учасники тих подій, розв'язуючи важкі завдання в роки війни. Значення мемуарної літератури, як джерела досліджуваної проблеми, визначається наявністю в ній багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; вона насичена особистими враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події; містить не лише спогади, але і елементи дослідницького характеру. Особливістю мемуарної літератури є те, що вона за своїм жанром є близькою до художньої, але яскравіше від інших письмових джерел відображає пафос, колорит, дух часу, настрої та поведінку людей, їх героїзм і трагізм.

Суттєвим доповненням цікавими, унікальними фактами, що не завжди були зафіксовані в документах чи архівах, є матеріали українських і зарубіжних періодичних видань, які в сукупності допомагають відтворити реальну картину участі українських військовослужбовців у бойових діях на фронтах Першої світової війни. Значний фактичний матеріал можна знайти на сторінках часописів «Військовий вісник», «Вільна трибуна», «Сурми», «Вістник Союзу визволення України», «Українське слово», «Галичанин», «Свобода» та інших газет, що передавали інформацію про діяльність українських полководців та військові дії загалом під час Першої світової війни. У міжвоєнний період львівські періодичні видання «Діло», «Вперед», «Новий час», «Календар-альманах Червоної Калини», «Літопис Червоної Калини»; «Український прапор» (Відень-Берлін) та ін., незважаючи на цензуру, регулярно публікували

значний обсяг інформації з історії визвольних змагань українців у 1914–1921 рр.

Слід зазначити, що великий обсяг періодичних видань зберігається у фонді науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Івано-Франківської області. Зокрема, це часописи і видання періоду Першої світової війни: «Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Krieg mit Russland» (1915 р.), «Вістник Союзу визволення України» (Відень, 1914–1915 рр.), часопис українського студентства «Шляхи» (1915–1916 рр.), «Ілюстрована Україна» (Львів, 1914 р.), «Літературно-науковий вісник» (1914 р.), «Gazeta Kolomyjska» (1914 р.).

Періодика 1914–1918 рр., офіційні видання вищих військових органів, державних інституцій, впливових політичних партій того часу віддзеркалюють реакцію суспільства на військові події загалом та хід українського військового будівництва зокрема. Залучені матеріали української та зарубіжної періодики подають істотні, цікаві й унікальні факти, що не завжди були зафіксовані в документах та архівах, і в сукупності вони допомагають відтворити реальну картину багатоаспектної проблеми «Українці в роки Першої світової війни».

Для досліджуваної проблеми важливе значення мають друківані статистичні матеріали, особливо звіти про діяльність, за певний період, в українських губерніях Комітетів Всеросійського земського союзу, Південно-Західного фронту допомоги хворим і пораненим воїнам Всеросійського союзу міст, різного роду місцевих благодійних товариств і організацій, що надавали соціальну допомогу фронтовиками. Вони містять достовірну інформацію щодо функціонування вищеназваних організацій, їх конкретного внеску у справу суспільної опіки над постраждалими співвітчизниками. Не дивлячись на те, що статистичні дані відображають тільки кількісні зміни, не торкаючись якісної сторони, вони дозволяють прослідкувати загальну тенденцію і дати певну уяву про стан збройних сил та участі в них українських військовослужбовців.

Вагоме значення у процесі вивчення даної теми має залучення довідкової літератури. Біограми українських військовослужбовців, які приймали активну участь в бойових діях на фронтах Першої світової війни, містяться у працях

М. Литвина і К. Науменка «Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали» та Я. Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки» [9, 18]. Інформаційною підмогою можуть слугувати вітчизняні та зарубіжні довідкові видання: «Історія війн і збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник», «Полная энциклопедия. Первая мировая война. 1914–1918», двохтомник «Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II», «Encyclopedja wojskowa» [4, 7, 14, 19] та ряд інших спеціалізованих довідників [6, 13], де подається всебічна інформація про бойові події та дійові особи.

В нагоді може бути Міжархівний довідник «Реєстр розсекречених архівних фондів України» [15], де містяться відомості про розсекречені архівні фонди за часів незалежності України. Розсекречування архівної інформації сьогодні є ознакою демократичного розвитку суспільства та забезпечує загальну доступність архівної інформації – з одного боку, і захист інтересів держави та законних прав громадян з іншого.

У цілому, оцінюючи проаналізовану джерельну базу, слід зазначити, що вона досить об'ємна та різноманітна за змістом. Але узяті в сукупності, критично проаналізовані, перелічені джерела дають можливість з необхідною достовірністю, по-новому підійти до вивчення багатьох аспектів досліджуваної проблеми та зробити обґрунтовані висновки.

Виявлені й опрацьовані опубліковані документи створюють основу для системного аналізу досліджуваної проблеми. Автором використано всі зазначені матеріали, значна частина документів яких вперше вводиться у науковий обіг. І хоча, документи вміщують досить фрагментарні інформаційні розрізнені дані, що не є комплексними, але разом узяті вони дають можливість об'єктивно охарактеризувати участь українців у головних подіях Першої світової війни. Перспективним напрямком подальших досліджень може бути більш активне використання повнотекстових ресурсів колекцій книг про Першу світову війну і участь в ній українців, які сьогодні зберігаються в електронних каталогах наукових бібліотек і архівів України та зарубіжних держав.

Список використаних джерел

1. *Буковина* в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / Упоряд. В.М. Ботушанський. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 356 с.
2. *Бурім Д.В.* Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини / Д.В. Бурім, О.О. Кураєв, Ю.А. Мицик, Т.М. Себта // Студії з архівної справи та документознавства: збірник наукових праць; Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К. : [б. в.], 2007. – Т. 15. – С. 141-147.
3. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: У двох книгах.* – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.П. Ресент (відп. ред.), О.Ю. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К. : ТОВ Вид-во «КЛІО», 2015. – 800 с.
4. *Волков С.* Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. В 2-х т. / С. Волков. – М. : Центрполиграф, 2010. – Т. 1. А-К. – 760 с.; Т. 2. Л-Я. – 832 с.
5. *Журавльова І.К.* Війни ХХ століття: відкритий доступ до документів із фондів Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету / І.К. Журавльова, О.Ю. Самохвалова // Матеріали Шостої міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 вересня 2015 р. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 112-121.
6. *Залесский К.А.* Первая мировая война: энциклопедия. В 2 ч. / К.А. Залесский. – М. : Изд-во «ФИВ», 2014. – Ч. 1: Российская империя. – 527 с.; Ч. 2: Русская действующая армия. – 768 с.
7. *Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник* / Авт.-упоряд. О.І. Гуржій та ін. – К. : Видання гуманітарної літератури, 2004. – 520 с.
8. *Кураєв О.О.* Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913-1918 рр. / О.О. Кураєв // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць; Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, Ін-т історії України НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, НБУВ, Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, Київський нац. ун-т культури і мистецтв. – К. : [б. в.], 2006. – Вип. 8. – С. 141-149.
9. *Литвин М.Р.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірали / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко; Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків : Вид-во «Сага», 2007. – 244 с.
10. *Локтева Н.А.* Фронтовые письма как источник для изучения морального духа солдат Первой мировой войны // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. Материалы Международной научной конференции 7-8 сентября 2004 г. – М. : Наука, 2006. – С. 100-106.
11. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
12. *Мировые войны ХХ века.* В 4 кн. – Кн. 2: Первая мировая война. Документы и материалы / Сост. А.П. Жилин. – М. : Наука, 2002. – 580 с.

13. *Первая мировая война*. Энциклопедический словарь / Отв. ред. проф. Е.Ю. Сергеев. – М. : Весь Мир, 2014. – 475 с.

14. *Полная энциклопедия*. Первая мировая война. 1914-1918 / Сост. А. Мерников, А. Спектор, О. Дорошкевич, В. Ликсо. – М. : Изд-во «АСТ», 2014. – 240 с.

15. *Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник* / Упоряд. С. Зворський, Н. Христова; Редкол. Г. Боряк (голова) та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К. : [б. в.], 2007-2009. – Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 1. – 2009. – 244 с.; Т. 2. Розсекречені архівні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей і міст України. Кн. 2. – 2007. – 546 с., Кн. 3. – 2007. – 512 с.

16. *Себта Т.* Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні / Т. Себта // *Архіви України*. – 2007. – № 1-3. – С. 215-249.

17. *Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны* (Записки заседаний и переписка). – СПб. : Изд-во Дм. Буланина, 1999. – 560 с.

18. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): наук. вид. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – Кн. I. – 536 с.; 2011. – Кн. II. – 424 с.

19. *Encyclopedja wojskowa*. – Warszawa : Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. – Т. 1. – 798 s.

20. *Hornykiewicz T.* Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe / Theophil Hornykiewicz. – Philadelphia : [s. n.], 1966-1969. – Bd. 1-4.

References

1. Botushanskyi, V.M. (Uporiad.). (2014). *Bukovyna v roky Pershoi svitovoi viiny 1914-1918 rr. Dokumenty* [Bukovina during World War I, 1914-1918. Documents]. Chernivtsi : Tekhnodruk. 356. [in Ukrainian].

2. Burim, D.V., Kuraiev, O.O., Mytsyk, Yu.A., Sebta, T.M. (2007). *Ukrainika v arkhivakh i bibliotekakh Nimechchyny* [Ukrainian studies in archives and libraries in Germany]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva: zbirnyk naukovykh prats* [Archive and documentation studies: collection of scientific works]. Kyiv. 15, 141-147. [in Ukrainian].

3. Smolii, V.A., Reient, O.P., Kyriienko, O.Iu., ta in. (Red. kol.). (2015). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina: U dvokh knyhakh*. – Kn. 2: *Movoiu dokumentiv i svidchen* [The Great War of 1914-1918 and Ukraine: In two volumes. – Vol. 2: The language of the documents and evidence]. Kyiv : TOV Vyd-vo «KLIIO». 800. [in Ukrainian].

4. Volkov, S. (2010). *Generalitet Rossiyskoy imperii. Entsiklopedicheskiy slovar generalov i admiralov ot Petra I do Nikolaya II. V 2-kh t.* [The generals of the Russian Empire. Encyclopedic Dictionary of generals and admirals from Peter I to Nicholas II. In 2 volumes.]. Moskva : Tsentrpoligraf. 1, 760; 2, 832. [in Russian].

5. Zhuravlova, I.K., Samokhvalova, O.Iu. (2015). *Viiny XX stolittia: vidkrytyi dostup do dokumentiv iz fondiv Tsentralnoi naukovoї biblioteky Karazinskoho*

universytetu [The wars of the 20th century: public access to documents of the funds of the Central Scientific Library of Karazin Kharkiv National University]. *Materialy Shostoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 10-11 veresnia 2015 r.* [Materials of the XI International Scientific Conference, 10-11 September 2015]. Kharkiv : KhNU imeni V.N. Karazina. 112-121. [in Ukrainian].

6. Zalesskiy, K.A. (2014). *Pervaya mirovaya voyna: entsiklopediya. V 2 ch. Ch. 1: Rossiyskaya imperiya; Ch. 2: Russkaya deystvuyushchaya armiya* [World War I: Encyclopedia. In 2 volumes, Vol. 1: The Russian Empire; Vol. 2: Russian active army]. Moskva : Izd-vo «FIV». 1, 527; 2, 768. [in Russian].

7. Hurzhii, O.I. ta in. (Avt.-uporiad.). (2004). *Istoriia viin i zbroinykh konfliktiv v Ukraini: Entsyklopedychnyi dovidnyk* [The history of wars and armed conflicts in Ukraine: Encyclopedic Reference]. Kyiv : Vydannia humanitarnoi literatury. 520. [in Ukrainian].

8. Kuraiev, O.O. (2006). *Arkhivna ukrainika v derzhavnykh arkhivakh Berlina: Dokumenty stosovno polityky Nimechchyny v ukrainskomu pytanni 1913-1918 rr.* [Archival Ukrainian studies in the state archives in Berlin: Documents concerning German policy in the Ukrainian question of 1913-1918]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* [Archival. Archeology. Source: interdepartmental collection of scientific works]. Kyiv. 8, 141-149. [in Ukrainian].

9. Lytvyn, M.R., Naumenko, K.Ie. (2007). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. Heneraly ta admiraly* [The armed forces of Ukraine in the first half of the twentieth century. Generals and Admirals]. Lviv; Kharkiv : Vyd-vo «Saha». 244. [in Ukrainian].

10. Lokteva, N.A. (2006). *Frontovye pisma kak istochnik dlya izucheniya moralnogo dukha soldat Pervoy mirovoy voyny* [Letters from war as a source of the study of soldiers' morale during World War I]. *Poslednyaya voyna Rossiyskoy imperii: Rossiya, mir nakanune, v khode i posle Pervoy mirovoy voyny po dokumentam rossiyskikh i zarubezhnykh arkhivov. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 7-8 sentyabrya 2004 g.* [The last war of the Russian Empire: Russia, the world before, during and after World War I, according to the documents of Russian and foreign archives. Proceedings of the International scientific conference, September 7-8, 2004]. Moskva : Nauka. 100-106. [in Russian].

11. Makarchuk, S. (1999). *Pysemni dzherela z istorii Ukrainy* [Written sources on the history of Ukraine]. Lviv : Svit. 352. [in Ukrainian].

12. Zhilin, A.P. (Sost.). (2002). *Mirovye voyny XX veka. V 4 kn. Kn. 2: Pervaya mirovaya voyna. Dokumenty i materialy* [The world wars of the twentieth century. In 4 volumes. Vol. 2: World War I. Documents and Materials]. Moskva : Nauka. 580. [in Russian].

13. Sergeev, Ye.Yu. (Otv. red.). (2014). *Pervaya mirovaya voyna. Entsyklopedicheskiy slovar* [World War I. Encyclopedic Dictionary]. Moskva : Ves Mir. 475. [in Russian].

14. Mernikov, A., Spektor, A., Doroshkevich, O., Likso, V. (Sost.). (2014). *Polnaya entsiklopediya. Pervaya mirovaya voyna. 1914-1918* [Complete Encyclopedia. World War I. 1914-1918]. Moskva : Izd-vo «AST». 240. [in Russian].

15. Zvorskyi, S., Khrystova, N., Boriak, H. ta in. (Uporiad., Redkol.). (2007-2009). *Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy: Mizharkhivnyi dovidnyk. T. 1. Rozsekrecheni arkhivni fondy tsentralnykh derzhavnykh arkhiviv Ukrainy; T. 2. Rozsekrecheni arkhivni fondy Derzhavnoho arkhivu v Avtonomnii Respublitsi Krym, derzhavnykh arkhiviv oblastei i mist Ukrainy* [Register of declassified archives of Ukraine: Interarchival guide. Vol. 1. Declassified archival funds of the Central State Archives of Ukraine; Vol. 2. Declassified archival records of the State Archives in the Autonomous Republic of Crimea, state archives regions and cities of Ukraine]. Kyiv. 1, 244; 2, 546, 512. [in Ukrainian].

16. Sebta, T. (2007). *Ukrainika v Berlinskii derzhavnii bibliotetsi Prusskoi kulturnoi spadshchyny ta Federalnomu arkhivi v Berlini* [Ukrainian studies in Berlin State Library of Prussian Cultural Heritage and the Federal Archives in Berlin]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. Kyiv. 1-3, 215-249. [in Ukrainian].

17. (1999). *Sovet ministrov Rossiyskoy imperii v gody Pervoy mirovoy voyny (Zapiski zasedaniy i perepiska)* [The Council of Ministers of the Russian Empire during World War I (Notes of meetings and correspondence)]. Sankt-Peterburg : Izd-vo Dm. Bulanina. 560. [in Russian].

18. Tynchenko, Ya. (2007-2011). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917-1921)* [The Officer Corps of Ukrainian People's Army (1917-1921)]. Kyiv : Tempora. 1, 536; 2, 424. [in Ukrainian].

19. (1931). *Encyclopedja wojskowa* [Military Encyclopedia]. Warszawa : Wojskowy instytut naukowo- wydawniczy. 1, 798. [in Polish].

20. Hornykiewicz, T. (1966-1969). *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe* [Events in Ukraine 1914-1922. Their meaning and historical background]. Philadelphia. Bd. 1-4. [in German].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 19.03.2017 р.